

Miroslava Kon Panić

Jevrejska opština Pančevo 1870–2017

Jevrejska opština Pančevo

2017

Jevrejska opština Pančevo

Miroslava Kon Panić

Jevrejska opština Pančevo
1870–2017

Pančevo

2017

S A D R Ź A J

JEVREJI U JUŽNOM BANATU – NASELJAVANJE	5
JEVREJI U PANČEVU	8
OSNIVANJE JEVREJSKE CRKVENE OPŠTINE	9
JEVREJSKO GROBLJE	11
PRVA SINAGOGA, DOBROTVORNA DRUŠTVA, ZADRUGE I ŠKOLE	12
DRUGA SINAGOGA	13
ŽIVOT IZMEĐU DVA RATA	16
HOLOKAUST	22
JEVREJSKA OPŠTINA PANČEVO POSLE HOLOKAUSTA	28
LITERATURA I IZVORI	42

JEVREJI U JUŽNOM BANATU - NASELJAVANJE

Tačno vreme naseljavanja Jevreja u Južnom Banatu ne može se precizno datirati. Pretpostavlja se da je to bilo krajem 16. veka. Već od 17. veka jevrejski žitelji su zasigurno bili nastanjeni na južnobanatskoj teritoriji, jer jedan od sačuvanih izvora pominje izvesnog Jevrejina iz Vršca koji je još od 1635. plaćao porez Turskoj carevini.

Masovnije doseljavanje Jevreja u Južni Banat usledilo je znatno kasnije. Posle sklapanja Požarevačkog mira 1718, Banat je oslobođen turske vladavine i pripao je Austrijskoj carevini kao posebna, krunska oblast. Veliki deo stanovništva, među njima i brojni sefardski Jevreji (tzv. „turski Jevreji“), povlači se zajedno sa Turcima. Većina stanovnika koja je ostala bili su Srbi. Zemlja je opustošena i osiromašena, dolazi vojska i, kako bi se prilike popravile, nastaje period kolonizacije. Tražeći bolje uslove života i koristeći povlastice i olakšice koje je Carevina davala pridošlicama, u Banat stižu, pre svih, Nemci, zatim Srbi, Rumuni, Bugari. Pored Mađara, nepoželjni su bili i Jevreji kojima se zameralo zbog dobrih odnosa sa Turcima. Takođe su na otvoreno izražen animozitet uticale i religijske i kulturološke razlike. U tako stvorenoj multinacionalnoj sredini mesta za Jevreje nije bilo, što dokazuje činjenica da im je naseljavanje bilo zvanično zabranjeno, naseljavali su se samo pojedinci. Zemaljska administracija dala je 1729. dozvolu da se u Pančevu nastani sa članovima svog domaćinstva David Levi, Jevrejin iz Ugarske. Službenici carinarnice u Sremskoj Mitrovici 1730. registruju Jevrejina iz Pančeva, Jakoba Salomona, trgovca žitaricama, koji je lađom sa tovarom ječma prispeo u Mitrovicu i platio carinu u iznosu od 7,5% i tri desetine. U Beloj Crkvi je registrovana jedna jevrejska porodica 13. oktobra 1750, a u Vršcu je prvi Jevrejin evidentiran 1766.

Pančevo kao utvrđen grad na ušću reke Tamiš u
Dunav početkom 18. veka

Od kraja 16. do kraja 18. veka, u vreme kada su vođeni brojni ratovi za prevlast između Austrije i Turske, život Jevreja bio je veoma težak. Bavili su se uglavnom sitnim zanatima i torbarenjem, što je podrazumevalo dobijanje dozvole za stalni boravak i slobodno kretanje, a često u gradovima nisu smeli ni da prenoće. Plaćali su visoke takse i druge namete. Uprkos tome, pojedinci su uspevali da sklapaju periodične ugovore sa državom i da se bave određenom proizvodnjom. Tako je Abraham Kepiš, imućni Jevrejin iz Temišvara, 1722. u Pančevu otvorio pivaru i pecaru. To je bilo najstarije industrijsko preduzeće u Banatu i najstarija pivara na Balkanu. Delimično je do danas očuvana. Nalazi se na tamiškom keju, u centru grada.

Za vreme vladavine austrougarske carice Marije Terezije (1740-1780) sprovedene su mnogobrojne pozitivne državne i društvene reforme, međutim položaj Jevreja nije se mnogo promenio.

Dolaskom na presto njenog sina Josifa II Habzburškog (1780-1790), menja se odnos prema Jevrejima. Oni dobijaju uslove za nastanjivanje i bolji život u Carevini. Josif II 1782. izdaje Edikt o

verskoj toleranciji koji se odnosio na stanovnike pravoslavne i protestanske vere, ali je omogućio bolji tretman i jevrejskog stanovništva. Iste godine on izdaje Edikt o školovanju, trgovini i upotrebi jezika Jevreja. Zanatima, trgovinom ili zakupom krčmi i mesara mogli su da se bave jedino školovani, pismeni Jevreji. Stoga se otvaraju jevrejske škole i štamparije. Radi dizanja nivoa opšte kulture stanovnika u Carevini, u jevrejskim školama nije smeo da se koristi jidiš, govorni jezik Jevreja, već je nastava morala da se izvodi na nemačkom. Izuzetak je bila jedino veronauka koju su na jidišu držali jevrejski veroučitelji. Počinje slobodno da se ispoveda religija i poštuju običaji u pogledu košer ishrane, odevanja, jezika. Širi se dijapazon zanimanja i dozvoljava im se da trguju na vašarima i da se bave zemljoradnjom.

Pivara Abrahama Kepiša koju je 1847. kupila porodica Vajfert

1787. Josif II izdaje naredbu kojom se propisuje da Jevreji moraju sva lična dokumenta da prevedu na nemački jezik i uzmu nemačka prezimena, kako bi bili registrovani pri popisu stanovništva. Istovremeno zabranjuje se njihovo nasilno pokrštavanje. Sve ove promene dovode do nastanjivanja Jevreja na državnim i kameralnim imanjima, uz brojne olakšice u pogledu poreza, podizanja kuća i tolerancijske takse koju je još 1743. za Jevreje

uvela Marija Terezija. Josif II 1785. ukida tolerancijsku taksu, ali uvodi Jevrejima novi namet, tzv. kameralnu taksu. Kameralna taksa plaćala se vlasteli, na imanjima kod kojih su Jevreji živeli i radili i važila je sve do 1846. kada je ukazom cara Ferdinanda (1835-1848) ukinuta. Od 1788. Jevrejima se odobrava da služe vojsku. Iako su sve uredbe i naredbe koje su se odnosile na Jevreje izdate u cilju njihovog uklapanja u društvo radi opšteg napretka Carevine, one su ujedno značile početak emancipacije do tada potpuno obespravljenog jevrejskog stanovništva.

JEVREJI U PANČEVU

Iako su se prvi Jevreji doselili u Pančevo sedamdesetih godina 18. veka, tek posle pobeđe Austrije u ratu sa Turskom, 1791, Jevreji se, uz velike teškoće, u većem broju nastanjuju u Pančevu. Do tada je mali broj njih dobio dozvolu za nastanjivanje ili boravak u gradu. U manjim mestima bilo je pojedinaca ili najviše jedna do dve jevrejske porodice. Živeli su pod stalnim pritiskom. U okviru Vojne granice, do 1785. na snazi je bila „taksa tolerancije“, što je podrazumevalo da je Carevina „trpela“ Jevreje. Dozvolu za boravak dobijali su samo po izuzetku, uz visoke namete. Dvadesetih godina XIX veka u Južnom Banatu stalni boravak Jevrejima bio je ograničen samo na Pančevo, Karansebeš i Belu Crkvu. Bilo im je zabranjeno da učestvuju na dražbama, što je dodatno otežavalo njihov opstanak. Često su proterivani i optuživani za razne zločine, pa čak i za ritualna ubistva nejevrejske dece. Teškoće oko naseljavanja posle smrti Marije Terezije produžile su se sve do ukidanja Banatske vojne granice 1871.

OSNIVANJE JEVREJSKE CRKVENE OPŠTINE

Tokom 19. veka broj Jevreja u Pančevu znatno je varirao u zavisnosti od prilika uslovljenih carskim ukazima i odnosa lokalnog stanovništva prema njima. 1802. u Pančevu su živele samo četiri jevrejske porodice. U narednim godinama taj broj raste, ali se ubrzo ponovo smanjuje, tako da 1817. u Pančevu živi samo devetnaest jevrejskih porodica. Iste godine usledilo je dalje ograničavanje naseljavanja Jevreja carskom uredbom da se na teritoriji Vojne granice dozvoljava boravak samo onim jevrejskim porodicama koje su tu boravile već više od trideset godina. 1834. u Pančevu su to pravo ostvarile dve porodice Perles, jedna porodica Julius i jedna porodica Fridenberg. Do polovine 19. veka nastanjuju se još poznate jevrejske porodice Zonenfeld, Buli i Maj, a od 1856. broj Jevreja u Pančevu naglo raste. Stoga Zemaljska generalna komanda u Temišvaru 1857. upućuje Magistratu u Pančevu dopis u kojem nalaže da Magistrat sprečava doseljavanje Jevreja u grad, kao i da vodi računa o brojnosti već nastanjenih porodica, ograničavajući broj brakova Jevreja oba pola.

I pored toga, bežeći od Turaka, 1862. iz Beograda u Pančevo dolazi dvesta jevrejskih porodica. Najveći broj pridošlica ostaje u Pančevu. Položaj Jevreja se menja kada 1868. austrijski car Franja Josif I (1830-1916) donosi zakon o građanskoj ravnopravnosti Jevreja. Tim zakonom Jevreji dobijaju pravo naseljavanja u gradu, sticanja nepokretne imovine, ukidaju se posebni zaštitni porezi, omogućava im se slobodno bavljenje trgovinom, zanatstvom i drugim zanimanjima i broj jevrejskih stanovnika u Pančevu ponovo se naglo uvećava. Sa porastom broja pančevačkih Jevreja osetila se potreba za njihovim organizovanjem. Pedesetih godina 19. veka jevrejska zajednica već ima angažovanog obrednog koljača (šahtera) i pojca. Iako se pominje mnogo ranije, kao godina osnivanja Jevrejske crkvene opštine uzima se 1870. godina,

kada je Statut opštine kao političko-upravne organizacije pančevačkih Jevreja potvrdio Magistrat u Pančevu.

Zajednicu su činili uglavnom aškenaski Jevreji (Jevreji poreklom iz severne, centralne i istočne Evrope), a u manjem broju Sefardi (potomci Jevreja prognanih krajem 15. veka iz Španije i Portugalije) koji su u gradu ostali posle povlačenja turske vojske.

Za prvog predsednika izabran je David Zonenfeld, koji je tu dužnost vršio već i pre zvaničnog postavljenja. Imenovan je plaćeni učitelj veronauke, a ubrzo opština zapošljava kantora i obrednog koljača. Krajem 19. veka kao kantor se pominje Solomon Goldgruber.

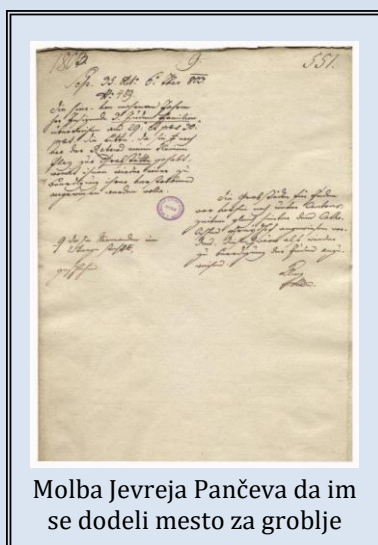

Od 1872. počinju u Pančevu da se vode rabinske matične knjige. Iz tog vremena pominju se imena M. Maj (trgovac), D. Zonenfeld (vlasnik fabrike sirćeta i likera), J. Dajč (zvonolivac), K. Ungar (limar), S. Sorger (građevinski preduzimač), Levinger (fabrika sirćeta), A. Bahman (cigлана), H. Julius (trgovina mešovitom robom), braća Ofner (trgovina mešovitom robom), J. Rozenberg (trgovina), A. Buli (trgovac), a M. Kohen, E. Kohen i J. Hajim pominju se u vezi bogoslužjenja.

JEVREJSKO GROBLJE

1803. Jevreji Pančeva traže od Magistrata mesto za groblje. Mesto im je dodeljeno pored katoličkog groblja 5. septembra iste godine. Iako je groblje zvanično otvoreno tek 1840, sa sahranjivanjem se počelo gotovo odmah po dobijanju parcele i dozvole za parcelisanje groblja. Groblje je ograđeno i podignuta kapela. Prvi spomenici datiraju sa kraja 18. i početka 19. veka.

Društvo Hevra Kadiša (Sveto društvo) čiji je zadatak bio da se stara o groblju, ukopima, starim i bolesnim licima i da pruža pomoć članovima porodice umrlog radilo je i bilo aktivno od 1833, poštujući propise koji nalažu brigu o osobi na samrti, propise samog čina ukopa i pomoći porodici umrlog neposredno nakon sahrane. Međutim, kao zvaničan datum osnivanja navode se godine 1867, kada se veruje da je potvrđen statut društva, odnosno 1881. godina.

Molba Jevreja Pančeva da im se dodeli mesto za groblje

Stari deo jevrejskog groblja danas

PRVA SINAGOGA, DOBROTVORNA DRUŠTVA, ZADRUGE I ŠKOLE

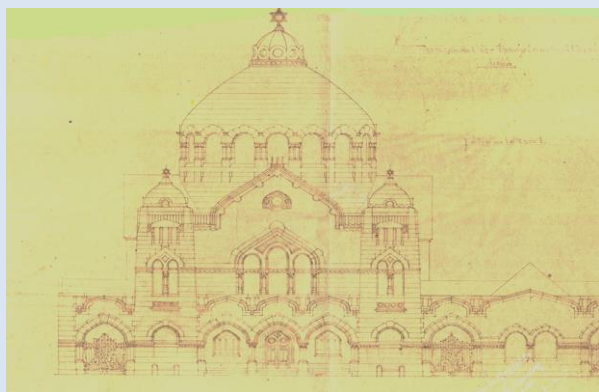
Uporedo sa organizovanjem Jevreja Pančeva u okviru Jevrejske crkvene opštine, osnivaju se dobrotvorna društva, zadruge, škole. 1873. osniva se dobrotvorno društvo Gemilut Hasadim, koje iz etičkog principa judaizma pomaže članove zajednice. Iste godine počinje sa radom i Jevrejska ženska zadruga, sa ciljem da pomaže sirotinju. Udruženje Talmud Tora počinje sa verskim radom 1881. Udruženje je pomagalo učenike škole, kako novčano, tako i u odevanju. Jevrejsko crkveno pevačko društvo osnovano je 1886. Brojalo je dvadeset pet stalnih članova, a povremeno su u njemu učestvovali i nejevreji.

S obzirom na aktivnost i broj članova zajednice, tokom godina se nametnula potreba podizanja sinagoge kao molitvenog doma i mesta učenja i okupljanja. Početkom 1876. kupljen je plac na kojem je izgrađena prva sinagoga u Korvinovoj ulici (današnjoj dr

Svetislava Kasapinovića). Bila je to kuća jednostavne građe. Za tu namenu Ženska zadruga dala je Jevrejskoj opštini zajam od 1000 forinti, a deo para dala je i država. Kuća je trebalo da bude samo privremeno rešenje dok se ne sakupe sredstva za podizanje funkcionalne građevine. Pre izgradnje prve sinagoge zajednica se okupljala u prostorijama pod zakupom.

DRUGA SINAGOGA

Početkom 19. veka jevrejska zajednica u Pančevu znatno je ojačala i imala značajnu ulogu u trgovini u gradu (manufakturna roba, galanterijska i nirnbeška roba, kolonijalno-specerajske trgovine, bakalnice, konfekcijske radnje, trgovina kožom, trgovina perjem, trgovina obućom, hotelijerstvo itd.). U toj situaciji počelo je da se razmišlja o prikupljanju sredstava i izgradnji nove, velike sinagoge koja bi zadovoljila verske i društvene potrebe Jevreja Pančeva i okoline. Druga sinagoga građena je u periodu od 1907-1909. Bila je to impozantna građevina, podignuta na mestu prve sinagoge koja je srušena zajedno sa dve otkupljene susedne kuće radi proširenja postojećeg placa.

Skica sinagoge

Projekat za sinagogu izradio je budimpeštanski arhitekta Karolj Fenjveši, a odobrenje za gradnju dobio je u Rimu. Izvođač građevinskih radova bio je pančevački preduzimač Ferdinand Šec. Sinagoga je sagrađena kao simetrična građevina, sa aneksom na južnoj strani gde su se nalazile pomoćne prostorije. Pomoćne prostorije i ulaz u njih pratili su stil cele građevine. U arhitektonskom smislu sinagoga je bila kombinacija neogotike i mudehar stila. U prizemlju je dominirala neogotika, a

Stub i deo gvozdene kapije pomoćne zgrade sinagoge

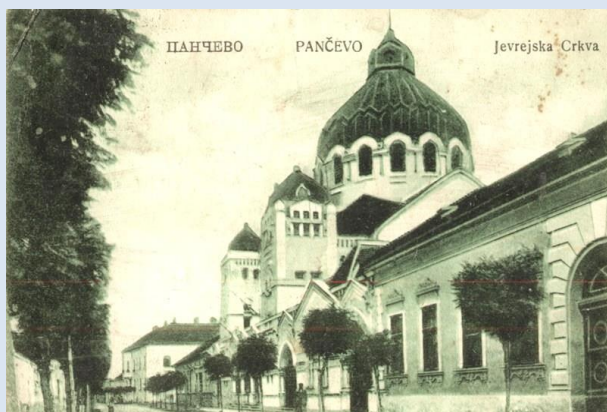
iznad njega mudaher stil. Krasila ju je velika centralna kupola koja se završavala lanternom i Davidovom zvezdom i bila okružena sa dva bočna tornja na kojima su bile manje kupole. U bočnim tornjevima nalazila su se stepeništa za prilaz galeriji i terasi iznad ulaza. Kupole su bile od bakarnog lima. Pored glavnog nadsvodenog portala, postojala su još dva simetrično raspoređena ulaza. Glavni portal su nosili debeli, zdepasti četvorolisni stubovi.

Kancelarije, biblioteka, mikve (obredno kupatilo) i trpezarija nalazili su se u dvorištu. Sinagoga je imala orgulje. Mogla je da primi do 1000 ljudi. O izgledu njene unutrašnjosti gotovo da ne postoje sačuvani podaci. Osvećena je i data na upotrebu 16. maja 1910. Predstavljala je ukras i reprezentativnu građevinu za celo Pančevo.

Zavetne ploče iz
sinagoge u Pančevu

Za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu korišćena je kao magacin i mitraljesko gnezdo. Bila je oštećena i opljačkana do te mere da više nije mogla da služi kao bogomolja. Danas postoje samo urušeni ostaci pomoćne zgrade, sa originalnom prednjom fasadom i gvozdenom kapijom. Kamene Zavetne ploče iz sinagoge nalaze se u Narodnom muzeju u Pančevu.

Sinagoga u Pančevu

ŽIVOT IZMEĐU DVA RATA

U periodu između dva svetska rata jevrejska zajednica u Pančevu bila je ekonomski veoma jaka. Jevrejska crkvena opština okupljala je između pet i šest stotina Jevreja. Posle Davida Zonenfelda, prvog predsednika, predsednik je bio Hajnrih Hajm, a potpredsednik Oskar Fišgrund. 1927. opština je imala čak 620 članova i 157 porodica. Gabaji (opštinski službenici, administratori) su bili Julijus Rozenštok i Adolf Siđi, kantor Majnhert Klajn, a predmolitelj Adolf Vinkler.

Jevrejske škole, društva i zadruge osnovane krajem 19. veka, sa uspehom nastavljaju svoj rad i u periodu između dva rata. 1929. pučku osnovnu školu pohađalo je pedeset osam dečaka i devojčica, realnu gimnaziju deset, a trgovačku školu pet. U to vreme među Jevrejima je bilo po osam lekara i advokata i tri državna službenika. Predsednik društva Hevra Kadiša bio je Ignjac Fišer. Pomoćnici su mu bili Armin Frajdenfeld, Bernat Hajduška i Franja Ofner. Učitelj veronauke bio je Rajhenfeld. Udruženje Talmud Tora vodili su Maks Rozenštok i Aleksandar Klajn. Hor su vodili dr Ludvig Perles i Dezider Frajnd. Dvadesetih godina kao horistkinje bile su aktivne Laura Fišer i Marta Frajner. Na čelu Ženske zadruge, koja je brojala 140 članica, bila je Erika Lenard. Novoosnovanu Mesnu cionističku organizaciju, u kojoj je postojala i omladinska grupa, vodio je Artur Frajnd. Pored njega aktivni su bili Aleksandar Hercl, Franja Ofner i dr A. Fajer.

Jevreji su se bavili uglavnom trgovinom, ali je među njima bilo i industrijalaca, lekara, advokata, hotelijera, imućnih činovnika i zanatlija i drugih zanimanja vezanih za grad i urbanu sredinu. Broj Jevreja u okolnim selima, koji su se bavili zemljoradnjom, bio je zanemarljiv.

Ugledni Jevreji u periodu između dva rata bili su Markus Dajč (trgovac kožom), Emil Dajč (direktor Pančevačke pučke banke), Emil Zala (umetnička stolarija), Izrael Alfandari (direktor Pančevačkog parnog mlina), Ignjac Fišer, Markus Frajnd, Emil Kraus, braća Paparo (vlasnici žitarskih radnji, sušara i magacina), Moric Polak (žitarski trgovac), Paul Adler (kolonijalna roba i farbara), Josif Ofner (kolonijalna roba), Adolf Fišgrund (tekstilna galanterija i metražna roba), Markus Maj (nirnbenska, odnosno pozamanterijska roba i galanterija), Hugo Lenard (prva benzinska pumpa u Pančevu), Oskar Rozenberg (gvoždara), Bela Kraus (industrijalac i vlasnik livnice), Bernard Hajduška i Marer (drvare), Ernest i Dezider Darvaš, Aladar Polak, Alesandar Hercl, Ludvig Perles, Jovan Hajm, Eugen Rozenberg, Ladislav Graber (advokati), Moric Gonda, Bela i Dezider Iric, Ladislav Erš, Bela Voticki, Karlo Frajnd, Imre Fajer (lekari koji su sačinjavali petinu svih pančevačkih lekara), Isidor Auslander (prvi školovani zubni lekar u Pančevu), Aleksandar Fišer, Aleksandar Morvaj, Hajim Altarac (zubari), Pavle Alfandari (zubni tehničar), Ernest Gotfrid (apotekar, magistar farmacije), Samuel Šomlo, Kario Jakov, Leopold Horvat (veterinari), Karolj Erš (veterinarski inspektor),

Ladislav Gonda (urednik lista Pančevački glas), Simon Šulc i Jozef Dajč (vlasnici brodarskog preduzeća), Bah i Porter (vlasnici vinarije), Fišer (vlasnik zlatare), porodica Fišgrund (brodski prevoznici), A. Bahman (vlasnik ciglane) i drugi. U vojno-sanitetskoj službi Pančeva radili su dr Isidor Bernhaut i dr Hajim Altarac.

Zgrada Prve pučke banke koja i
danas postoji

Prodavnica kolonijalne robe i farbara
Hermana Adlera, osnovana 1869.

Prodavnica kolonijalne robe "Ofner i sin" u
Gromonovoj ulici (danas ulica Žarka Zrenjanina
– zgrada u sredini)

Logotipi jevrejskih firmi između dva rata

Sa jačanjem ekonomske moći, Jevreji Pančeva utiču i na kulturni život grada. Osim proslava jevrejskih praznika, organizuju se koncerti u sinagogi, predavanja, zabave, kabaretske večeri i priredbe.

U gradu su postojale dve knjižare i trgovine kancelarijskim materijalom. Jednu je držala porodica Kon, a drugu porodica Horovic. Krajem 19. veka u štampariji „Prosveta“ Samuela Horovica, u izdanju Jevrejske opštine Beograd, na ladino jeziku štampan je mesečnik „El Amigo del Pueblo“.

Dobrotvorna zabava u organizaciji Pančevačke jevrejske ženske zadruge

Knjižara i papirnica Samuela Kona u zgradi poznatoj kao “Trubač” u centru Pančeva

Šahovski klub u Pančevu osnovan je 1920. Imao je oko sedamdeset članova, od toga petnaestorica su bili Jevreji. Neki od njih, Samuel Kon, Reže Najhaus, Bela Abraham, Emil Hofman i Edmond Lever, bili su istaknuti članovi koji su učestvovali na značajnim turnirima i prvenstvima. Na Skupštini Pančevačkog šah kluba 1925. Reže Najhaus je izabran za člana Odbora. Pančevački sportski klub osnovan je 1923. Osim kao sportisti, u njemu su Jevreji bili članovi Uprave i dobrotvori.

Trgovac Emil Hofman,
istaknuti pančevački šahista,
stradao u Holokaustu

Imućniji i uticajni pančevački Jevreji bili su članovi zidarskih loža „Stella Orientalis“, osnovane u Zemunu, a kasnije premeštene u Pančevo, lože „Srbija“ u Beogradu i lože „Banat“ u Pančevu. Članovi beogradske lože iz Pančeva su bili advokat Aleksandar Hercl, Hugo Lenard, trgovci Ernest Maj, Artur Frajnd i Avram Paparo. Loža „Banat“ u Pančevu postojala je od 1937. do 1940, kada se njeno delovanje obustavlja zbog narastajuće antimasonske atmosfere. Kuća u kojoj je loža radila prodana je septembra 1940, a prihod podeljen u dobrotvorne svrhe. Članovi lože bili su brodovlasnik Jozef Dajč, profesor Trgovačke akademije Vilhelm Darvaš i advokati Dezider Darvaš i Ladislav Graber.

Razglednica iz 1889, izdanje knjižare i papirnice
Samuela Kona

HOLOKAUST

Pred početak Drugog svetskog rata u Pančevu je živelo oko šest stotina Jevreja. Po završetku rata, 15. decembra 1945, na spisku članova Jevrejske veroispovedne opštine Pančevo bilo je, zajedno sa decom iz mešovitih brakova, ukupno 82 člana. Gotovo cela zajednica je stradala. Pojedinačna ubijanja počela su u proleće 1941. Prva jevrejska žrtva u Pančevu, čiji se komemorativni spomenik nalazi na Jevrejskom groblju, bio je Aleksandar Haker, tapetar iz Pančeva. Streljan je 22. aprila 1941. Pored njega, istog dana obešen je Jakov Cadik, takođe iz Pančeva.

Spomenik podignut u znak sećanja na Aleksandra Hakera,
Jevrejsko groblje u Pančevu

Ključnu ulogu u stradanju banatskih Jevreja odigrali su domaći Nemci, folksdojčeri. Hapšenju su prethodila, već od aprila 1941, ubijanja, pljačke, ponižavanja, zlostavljanja, izživljavanja, batinjanja, konfiskovanje ili formalno otkupljivanje kuća i druge imovine, prnudni rad.

Najveće stradanje pančevačkih i južnobanatskih Jevreja desilo se u noći između 14. i 15. avgusta 1941. Pohašeni Jevreji Pančeva i okoline, prvo su privođeni u zgradu policije, gde su im oduzimani novac i stvari od vrednosti, a zatim zatvarani u bivšu fabriku svile, tzv. Svilaru. Posle nekoliko dana prebačeni su dereglijama u Beograd i zajedno sa drugim banatskim Jevrejima, starosti iznad 14 godina, zatočeni u logoru Topovske šupe na Autokomandi i Jevrejskom logoru Zemun (Judenlager Semlin) na Sajmištu, na teritoriji tadašnje NDH. U logor Sajmište uglavnom su odvođeni žene i deca koji su po dolasku u Beograd bili smešteni po kućama beogradskih Jevreja. Neki su već u logoru stradali. Umirali su od gladi, bolesti i hladnoće. Jedan broj je ugušen izduvnim gasovima u

kamionu „dušegupka“ na putu za Jajince, ali i u samim Jajincima gde su ubijani streljanjem.

Zločini na Pravoslavnom groblju u Pančevu,
april 1941.

Najveći broj ubijen je u jesen 1941. u blizini Pančeva, na obali reke Tamiš, na šestom kilometru prema selu Jabuka. Na tom mestu, poznatom kao Stratište, streljano je više od deset hiljada ljudi, Jevreja, Srba i Roma. Ne znaju se tačan broj i imena žrtava, ali se procenjuje da je tu ubijeno više od šest hiljada Jevreja. Ubijanja su

vršena sve do kraja 1944. Na tzv. Malom stratištu koje se nalazi na četvrtom kilometru od Pančeva prema Jabuci, 1944. su pobijeni mađarski Jevreji koji su bili na prinudnom radu u Borskom rudniku, njih 133. Da bi zameli tragove svojih zločina, Nemci su krajem rata otkopavali rake, posipali leševe naftom i spaljivali ih. Januara 1945. Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Vojvodinu vršila je na Stratištu iskopavanja masovnih grobova. Sem malog broja ličnih predmeta stradalih, u gotovo svim rakama nađeni su samo ugljenisani ostaci sagorelih ljudskih kostiju. Na Malom stratištu, gde su takođe vršena iskopavanja, identifikovani su ostaci petorice mađarskih Jevreja. Posle 15. avgusta 1941. u Banatu više nije bilo Jevreja, osim nekolicine muškaraca koji su uspeali da se sakriju i 43 žene iz mešovitih brakova. Pošto su pobijeni već na samom početku rata, mali broj banatskih Jevreja je učestvovao u NOB-u. Iz Pančeva to su bili Pavle Ribar Fišgrund (poginuo kod Vinkovaca 1945.), Pavle Najhaus i Deneš Najhaus, koji su odlikovani za hrabrost, Iluš, supruga dr Imre Fojera (poginula u Bosni) i Pavle Polak (po povratku iz rata postao aktivni poručnik Jugoslovenske armije). U nemačkim vojnim zarobljeničkim logorima bilo je dvanaest Jevreja pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije iz Pančeva, dok je u koncentracionim logorima u Nemačkoj i Mađarskoj bilo ukupno osamnaest članova pančevačke i njoj priključenih opština.

Po okončanju rata je kraj Tamiša, na mestu gde su vršena masovna ubijanja, kao spomen na hiljade stradalih nevinih ljudi podignut spomenik u obliku piramide sa uzdignutom petokrakom na vrhu. Na prednjoj strani spomenika nalazila se ploča sa natpisom o zločinima koje su na tom mestu vršili nacisti i njihovi pomagači, domaći Nemci – folksdojčeri iz Banata. Spomenik je podignut na inicijativu Prvog pododbora Saveza boraca Pančeva, uz finansijsku pomoć Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Spomenik više ne postoji, a ni mesto na kojem se nalazio danas se ne može tačno odrediti.

Posle ekshumacije rovova u koje su bili bačeni posle streljanja, na Malom stratištu je posle rata podignut spomenik pobijenim mađarskim Jevrejima u vidu skromne drvene piramide. Na belo mermornoj ploči bila je zlatnim slovima ispisana opomena da se tamo nalazi masovna grobnica ekshumiranih leševa mađarskih Jevreja iz Borskog rudnika. Oni su ubijeni oktobra 1944. Petnaest godina posle postavljanja, piramida je porušena, teren zarastao u korov i svaki trag ovog spomenika nestao.

Spomenik podignut 1955. na Stratištu kraj Pančeva

Današnji spomen-kompleks Stratište na šestom kilometru puta od Pančeva prema selu Jabuka svečano je otvoren 22. novembra 1981. U centru kompleksa nalazi se spomenik nazvan „Brazde”. Idejno rešenje za spomenik, u vidu stilizovanih brazdi, dao je arhitekta Nebojša Delja. Brazde simbolizuju zemlju ispunjenu ljudskim kostima i natopljenu krvlju žrtava. Postavljene su na dva simetrična masivna kamena bloka ispred kojih je u sredini, na pristupnom platou, zarubljeni, takođe kameni, valjak. Na valjku je bila ploča sa stihovima Vaska Pope „Zvezda je na početku zvezda je na kraju crvene naše brazde”. Ona više ne postoji. Iza spomenika je veliki amfiteatar na koji se nastavlja močvarna površina obrasla gustim rastinjem i reka Tamiš. Ovaj spomenički kompleks u više navrata je oskrnavljen. Između ostalih oštećenja i uništavanja celog prostora, sa zadnje strane spomenika skinute su i ukradene velike bronzane brazde.

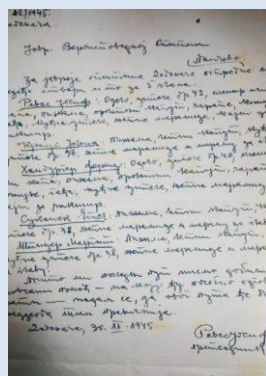
Prvobitni izgled spomenika „Brazde” na Stratištu kraj Pančeva

JEVREJSKA OPŠTINA PANČEVO POSLE HOLOKAUSTA

U periodu Drugog svetskog rata opština nije funkcionisala. Odmah nakon kapitulacije Nemačke, povratnici iz ratnog zarobljeništva, demobilisani borci NOR-a, preživeli logoraši i jevrejske izbeglice obnovili su rad opštine. Na konstitutivnoj sednici održanoj 12. juna 1945. izabran je Odbor koji je trebalo da vodi rad opštine. Opština je tada brojala pedeset dva člana. U Odbor su ušli Oskar Fišgrund, kao predsednik, a kao članovi Porter Julija, Klajn Aranka, Ernst Silvija i dr Lavoslav Kadelburg. U prvo vreme njihov osnovni zadatak je bio zbrinjavanje prežvelih koji, u najvećem broju slučajeva, psihički i fizički izmučeni, nisu imali gde da se vrate. Odmah po okupaciji Jevreji su morali da napuste svoje kuće i stanove, koji su im prinudno oduzeti ili prodati nemačkim firmama i pojedincima. Velika većina nije imala ni osnovne potrepštine u pogledu hrane, lekova, odeće i obuće.

U takvoj situaciji Savez jevrejskih opština FNRJ počeo je 1948. da organizuje iseljavanje u Izrael. Najveći broj iseljenika, sa velikim poletom i nadom u bolji i sigurniji život u novoosnovanoj državi Izrael, bio je u prve dve alije (organizovana iseljavanja), 1948. i 1949, od ukupno pet koliko ih je bilo do 1952. Takođe je bilo pojedinačnih iseljavanja, kako u Izrael, tako i u druge zemlje. Iz Pančeva se u to vreme iselilo više od sedamdeset članova. Oni koji su ostali

uglavnom su bili upućeni na rad Jevrejske opštine Beograd i na odlazak mladih i dece na zajednička letovanja i zimovanja koja su organizovana na nivou cele tadašnje države. Verska služba

Dopis Jevrejske crkvene opštine Debeljača za pomoć preživelim članovima

održavala se u beogradskoj sinagogi, pošto je 1955, u nedostatku sredstava za popravku i održavanje i sa malim brojem članova, opština bila prinuđena da sinagogu proda. Pre prodaje bilo je pregovora da grad preuzme brigu o obnovi i korišćenju sinagoge u kulturne svrhe, ali je na kraju ona prodana, a 1956. od strane novih vlasnika srušena. Na mestu gde se nalazila sazidane su dve privatne kuće. Posle rata Jevrejsko groblje u Pančevu bilo je jako zapušteno, mnogo spomenika oštećeno ili urušeno. Jedan od zadataka Uprave opštine bio je da se groblje, sa oko hiljadu sahranjenih, obnovi. Spisak sahranjenih i popis spomenika sačuvani su samo delimično. Groblje, u okviru kojeg postoji kapela i na zasebnoj parceli kuća za čuvara i danas je aktivno. Spomenici su uglavnom aškenaskog tipa, tj. uspravni. Razlikuju se po starosti, materijalu od kojeg su izrađeni, stilu i natpisima, ali gotovo po pravilu su jednostavnih linija, bez posebnih dekorativnih elemenata. Postoji nekoliko izuzetaka na kojima je primenjeno ukrašavanje floralnim motivima. Na većini spomenika primetna je upotreba jevrejskih simbola i natpisi na hebrejskom. Ima spomenika sa dvojezičnim natpisima, na hebrejskom i nemačkom. Tokom godina groblje je bilo više puta meta huligana i lopova. Dosta spomenika je porušeno, oštećeno ili polomljeno.

Deo današnjeg izgleda Jevrejskog groblja u Pančevu

Prvi posleratni predsednici Jevrejske opštine Pančevo bili su Oskar Fišgrund, dr Ladislav Erš i dr Eva Đorđević.

Kada je Pančevo počelo da se razvija kao jak industrijski centar šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, u grad dolaze jevrejske porodice iz Beograda, Vršca i drugih mesta. Rad opštine se intenzivira. Broj članova raste, a Savez jevrejskih opština, uz pomoć JOINT-a (svetske jevrejske humanitarne organizacije) 1994. započinje projekat revitalizacije malih jevrejskih opština, pa tako i revitalizaciju Jevrejske opštine Pančevo. U okupljanju članstva najviše se angažuju budući predsednik David Montijas i Vedrana Montijas. Opština nije imala svoje prostorije za rad. Jedno vreme funkcionisala je u privatnim stanovima članova, a zatim u iznajmljenim prostorijama sve do danas. Iako u skućenim i neadekvatnim uslovima, opština puno radi na kulturnim i obrazovnim programima, slave se praznici, obeležavaju značajni datumi iz jevrejske istorije, održava tradicija. Uspostavlja se dobra saradnja sa drugim jevrejskim opštinama, relevantnim institucijama i ustanovama kulture u gradu i drugim mestima Južnog Banata, etničkim zajednicama i nacionalnim manjinama i otvara prema građanima Pančeva.

Rad opštine odvija se kroz sekcije. U okviru opštine postoje Kulturna sekcija, Ženska sekcija, Omladinska sekcija, Dečiji klub, Socijalna komisija i Komisija za groblje. Sekcije uglavnom zajednički realizuju programe iz kulture i tradicije, ali svaka ima i sopstvene programe. Organizuju se radionice, održavaju kursevi hebrejskog jezika, seminari, predavanja, druženja, razmenjuju programi sa ostalim jevrejskim opštinama u zemlji, deca odlaze u letnji kamp u Sarvašu u Mađarskoj. Opština se takođe bavi izdavaštvom.

Redovno se održavaju komemoracije južnobanatskim Jevrejima stradalim u Holokaustu. Prate se antisemitske pojave i o njima obaveštava Savez.

Proslava Šabata

Dečiji klub

Sa proslava jevrejskih praznika

Komemoracije

Mnogi značajni događaji ostvareni su kroz projekte. Evropski dan jevrejske kulture je jedan od najvećih projekata u kojem Jevrejska opština Pančevo učestvuje od 2003. Tog dana opština, kroz izložbe, predavanja, muzičke programe, književne večeri, video projekcije, jevrejsku kuhinju i proslavu praznika, sugrađanima prikazuje jevrejsku istoriju, jezik, tradiciju i nasleđe koje su ostavile gradu generacije Jevreja koje su u njemu živele i stvarale.

Evropski dan jevrejske kulture – izložbeni katalozi

U vreme raspada Jugoslavije i sankcija devedesetih godina prošlog veka privremeno dolazi do osipanja članstva novnim iseljavanjem u Izrael. S druge strane, na osnovu jevrejskog porekla, mnogi prilaze opštini i učlanjuju se.

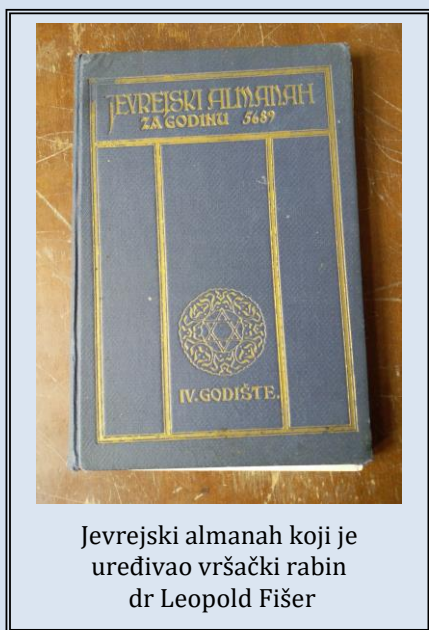
U sastavu Jevrejske opštine Pančevo nalaze se i nekadašnje jevrejske opštine u Južnom Banatu, Vršac, Bela Crkva, Debeljača i Kovačica. Holokaust je ugasio život tih opština koje su sa malobrojnim članstvom pripojene Jevrejskoj opštini Pančevo, kao jedinoj aktivnoj opštini na području Južnog Banata. Da bi sačuvala uspomenu na sve Jevreje koji su živeli u Južnom Banatu, Jevrejska opština Pančevo je pre više godina pokrenula projekat „Ugasle opštine Južnog Banata“. Kroz različite programe žitelji Južnog Banata i drugih gradova na teritoriji Republike Srbije upoznaju se i podsećaju na kulturno-istorijsko nasleđe svojih nekadašnjih sugrađana, suseda, prijatelja, školskih drugova, poznanika.

Među ugaslim opštinama najveća je bila Jevrejska opština Vršac. Na samom prelazu u 20. vek u gradu je živelo između osam i devet stotina Jevreja, a oko šest stotina su bili članovi opštine.

Prvi pisani podatak o prisustvu Jevreja u Vršcu je jedan turski izveštaj o prikupljanju poreza iz 1636. godine. Najstariji sačuvani dokument u kojem se pominje organizovana jevrejska zajednica u Vršcu datira iz 1727. godine. Sveto društvo Hevra Kadiša osnovano je 1773. Neprekidno je radilo sve do okupacije 1941. Opština je konstituisana 1792, kada je u Vršcu živelo pedesetak Jevreja. Groblje je osnovano 1798. Do tada su se Jevreji sahranjivali u Beloj Crkvi. Zbog sprovođenja novog urbanističkog plana i izgradnje pristupnog puta za ulaz u grad, staro groblje je sedamdesetih godina prošlog veka preseljeno na gradsko Centralno groblje. Tačan datum izgradnje prve sinagoge se ne zna.

Pretpostavlja se da je to bila zgrada u dvorištu jedne dvospratne kuće, koja i danas postoji i na čijoj fasadi je do skora stajala Davidova zvezda. Kada je Vršac 1817. dobio status slobodnog kraljevskog grada broj jevrejskog stanovništva počeo je naglo da raste, tako da je 1820. u centru grada, u današnjoj Dvorskoj ulici br. 8 izgrađena zgrada opštine. Nekoliko godina kasnije u opštinskom dvorištu je podignuta nova, prostrana sinagoga jednostavne građe. Fotografija sinagoge nije sačuvana. Prema planu, imala je prizemlje i prvi sprat, veliku salu, učionice, kancelarije, biblioteku i niz pomoćnih prostorija, odeljak za hor i orgulje i odvojeni prostor za žene. Na spratu se nalazio stan rabina. Za vreme rata služila je kao zatvor, a posle rata kao fiskulturna sala. Zgrada opštine i sinagoga srušene su šezdesetih godina 20. veka.

Sa ekonomskim napretkom brojne jevrejske zajednice u Vršcu stvorili su se uslovi da se 1873. osnuje Vršački rabinat. Obuhvatao je grad Vršac, vršački srez i Belu Crkvu. Postojao je sve do 1941. Prvobitno je jevrejska zajednica u Vršcu pripadala neološkom pravcu, ali se ubrzo podelila na reformsku i ortodokсну frakciju. Međutim, članovi zajednice većinom su podržavali temišvarskog nadrabina Morica Hiršfelda i zahvaljujući njemu preovladala je reformska struja. Prvi rabin Vršačkog rabinata bio je dr Adolf Sidon, a posle njega dr Vilhelm Štajner. Dr Leopold Fišer 1924. dolazi iz Daruvara u Vršac

Jevrejski almanah koji je uređivao vršački rabin dr Leopold Fišer

i preuzima dužnost nadrabina. Tu funkciju je obavljao do odlaska u penziju 1930. godine. Dr Fišer je bio izuzetno obrazovan čovek i vatreni cionista. Zaslužen je za pokretanje „Jevrejskog almanaha“, prvog glasila Saveza rabina Kraljevine S.H.S. i bio je njegov urednik. Almanah je izlazio u Vršcu od 1925. do 1930. (5686 - 5690 po jevrejskom kalendaru), jednom godišnje, kao književno-naučni časopis namenjen celokupnom jevrejstvu u Kraljevini. Poseban značaj Almanaha ogleda se u tome što su u njemu objavljivani statistički podaci o Jevrejima za područje cele Kraljevine.

U vreme kada je rabin Fišer u Vršcu obavljao dužnost, jevrejska zajednica bila je dobro organizovana zajednica. Zapošljavala je dva kantora, šamaša (poslužitelja u sinagogi) i gabaja. Pored društva Hevra Kadiša postojali su Jevrejsko narodno cionističko društvo sa posebnom omladinskom sekcijom i čak tri ženska udruženja. Broj dece u realnoj gimnaziji i srednjim školama bio je više od pedeset, a broj polaznika u verskoj školi Talmud Tora više od trideset.

Rabin Fišer stradao je u Holokaustu.

Jevreji su naselili Belu Crkvu krajem 18. veka. Prvih decenija 19. veka već ih je bilo više od sedamdeset, tako da su 1830. stvoreni uslovi za osnivanje jevrejske opštine. Međutim, po naređenju Generalne komande u Temišvaru, Jevreji su morali da se rasele iz pogranične zone Banatske vojne granice, pa je 1850. popisano samo pet jevrejskih porodica koje su se bavile torbarenjem. Kasnije, kada su se posle Revolucije 1848. opšte prilike poboljšale, Jevreji se uprkos zabranama ponovo doseljavaju u grad. David Levi, siromašni Jevrejin sa petoro dece 1858. podnosi molbu Magistratu u Pančevu da mu odobri da se bavi torbarenjem i tako izdržava porodicu. Torbarenje je bilo odlukom Mađarske dvorske kancelarije kažnjivo, ali Magistrat mu molbu uslišava i od tada

izdaje dozvole svim zainteresovanim za ovaj vid trgovine. Kada su Jevreji 1868. dobili građanska prava, u Belu Crkvu se doseljavaju sitni trgovci i zanatlije koji regularno dobijaju dozvole za rad. Među njima su bili Moric Štajnberger, Danijel Lebl, Jakob Lebl, Lazar Kon i drugi, a veletrgovac Leopold Dojč do te mere je bio uspešan i uvažen da ga je Generalna komanda u Temišvaru imenovala za trgovačkog posrednika u snabdevanju Bele Crkve žitaricama i vinom. U sledećim decenijama Jevreji su uglavnom bili usmereni na svoju profesiju i sticanje kapitala. Politikom se nisu bavili. Do Prvog svetskog rata Jevreji Bele Crkve u priličnoj meri su se asimilovali sa prisutnim nemačkim i mađarskim stanovništvom. U nekim slučajevima su i formalno menjali veru u katoličanstvo. Jidiš, kojim su govorili belocrkvanski Jevreji doseljeni iz Austrije, Nemačke, Poljske, Mađarske i Moravske, sve više je ustupao mesto nemačkom i mađarskom.

U Beloj Crkvi su podignute ukupno tri sinagoge, prva 1836, u dvorištu jednog tolerisanog Jevrejina, druga 1856. na istom mestu. To su bile skromne, drvene građevine. Počela je sa radom i jevrejska škola. Treća sinagoga, sagrađena 1898. bliže centru grada, imala je karakteristike neomavarskog stila. Tada je u Beloj Crkvi živelo oko 240 Jevreja.

Groblje je postojalo još u drugoj polovini 18. veka, a 1828. otvoreno je novo gradsko groblje na kojem su Jevreji dobili svoju parcelu. Groblje je očuvano do danas. 2017. je ograđeno i postavljena spomen-ploča na ulaznoj kapiji.

Poslednji predsednik Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi bio je od 1938. do 1941. Viktor Gros. Ulaskom u grad nemačkih trupa u aprilu 1941. opština prestaje sa radom. Pošto su morali da predaju svu svoju imovinu nemačkim vlastima, belocrkvanski Jevreji su pohapšeni i deportovani u beogradske logore. Njihove

stanove i kuće zaposeli su pripadnici SS-divizije Princ Eugen ili su prodati po bagatelnoj ceni domaćim Nemcima. Gotovo svi Jevreji Bele Crkve stradali su u Holokaustu.

Ulazna kapija na parceli Jevrejskog groblja u Beloj Crkvi

Kao i u ostalim mestima Južnog Banata, samo mali broj Jevreja Debeljače je preživeo užase Holokausta. Na njihovu molbu tamošnja Jevrejska crkvena opština Debeljača aktom 14/1945 pripojena je Jevrejskoj opštini Pančevo novembra 1945. Molbu je potpisao tadašnji predsednik Josif Reves.

Jevrejska zajednica u Debeljači postojala je još od početka 19. veka. Prva sinagoga podignuta je verovatno već pre 1880, a druga 1895, kada je u mestu živelo oko osamdeset Jevreja. Zgrada sinagoge, sa Zavetnim pločama i Davidovom zvezdom na prednjoj fasadi, još uvek postoji, ali je prenamenjena za korišćenje kao privredni objekat. Od 1886. postojala je verska škola Talmud Tora. 1929. pohađalo ju je šesnaest učenika. Isto toliko učenika pohađalo je pučku osnovnu školu. U to vreme u Debeljači je živelo

oko 220 Jevreja. U mestu su ordinirala dva lekara Jevrejina. Jedan Jevrein bio je zaposlen u državnoj službi.

Broj novorođene dece i broj venčanja znatno je premašivao broj umrlih. Jevrejsko groblje takođe datira iz 1886. Sačuvan je samo jedan njegov deo koji se danas nalazi u okviru mesnog evangelističkog groblja. Da bi se zaštitilo spomeničko-kulturno nasleđe Jevreja koji su pre Holokausta u Debeljači živeli i stvarali, četrdesetak preostalih spomenika je 2017. ograđeno i tako odvojeno od preostalog dela groblja. Najstariji spomenik je iz 1896, a zadnji preminuli sahranjen je 1940.

Jevrejska opština u Kovačici pre Drugog svetskog rata nije bila u sastavu Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine S.H.S.

Zgrada nekadašnje sinagoge u Debeljači

Danas Jevrejska opština Pančevo broji oko 230 članova. Predsednik Opštine je David Montijas, a potpredsednica Miroslava Kon Panić.

Literatura i izvori

1. Ozren M. Radosavljević, *Jevreji u Beloj Crkvi (1750-1941)*, Mesna zajednica Bela Crkva, 1989.
2. Nikola Račić, *Prilog istoriji vršačkih Jevreja*, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 9, Beograd, 2009.
3. Pavle Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini, Spomenica minulog vremena*, Prometej, Novi Sad, 1998.
4. Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Prometej, Novi Sad, 1998.
5. Mr Milan Todorović, Ladoslav Feldeši, *Stratište kod Pančeva, grobnica deset hiljada rodoljuba*, Opštinski odbor SUBNOR-a Pančevo i Istorijski arhiv u Pančevu, Pančevo, 1985.
6. Dr Teodor Kovač, *Banatski Nemci i Jevreji*, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 9, Beograd, 2009.
7. Živan Ištvančić, *Sinagoge i jevrejska groblja u prošlosti Bele Crkve*, Jevrejska opština Pančevo, Pančevo, 2012.
8. Mirko Mitrović, *Jevreji u Banatu 1716-1739*, Istorijski arhiv u Pančevu, Pančevo, 2005.
9. Dr Olga Srdanović Barać, *Pančevački Jevreji i fašistička okupacija sa posebnim osvrtom na sudbine pančevačkih Jevreja zdravstvenih radnika*, Jevrejski almanah za godine 1965-1967
10. Dr Nikola Milutinović. *Širom naše otadžbine*, knjiga prva, Dr Nikola Milutinović, Beograd, 1922.
11. Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Matica srpska, Novi Sad, 1961.
12. Feliks Mileker, *Istorija grada Pančeva*, Istorijski arhiv u Pančevu, reprint izdanja iz 1925, Pančevo, 1999.
13. *Jevreji u Pančevu 1794-1872*, Analitički inventar-KATALOG, Istorijski arhiv u Pančevu, Pančevo, 2007.

14. *Arhivska građa za Pančevo, Vršac, Belu Crkvu i Debeljaču*, Arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu
15. *Staro jevrejsko groblje u Vršcu - popis spomenika*, Arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu
16. *Spisak pančevačkih Jevreja koji su se iselili u Izrael*, Arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu
17. Arhiva Jevrejske opštine Pančevo
18. Nikola Račić, *Rabin Leopold Fišer*,
<http://elmundosefarad.wikidot.com/nikola-racic-rabin-leopold-fiser>

Autor

Miroslava Kon Panić

Lektor za srpski jezik

Dragan Dolić

Dizajn i priprema za štampu

Barbara Panić

Štampa

Štamparija PASSAGE, Pančevo

Izdavač

Jevrejska opština Pančevo

Naslovna strana

Venčanje u sinagogi

Ilustracija je preuzeta iz zbirke *Ester*, iz novele „Cipele za trčanje”, u produkciji mreže Terraforming.

Autor koncepta je Miško Stanišić, a ilustrator Tiberiu Beka.

Ester (www.ester.rs) je kolekcija edukativnih, dramatizovanih ilustrovanih priča o životima i stradanjima mladih koji su ubijeni u Jevrejskom logoru na Beogradskom sajmištu početkom 1942.

Štampanje publikacije omogućio

Jewish Joint Distribution Committee

Tiraž

150

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

323.12(=411.16)(497.11)

94(497.11)"1870/2017"

КОН Панић, Мирослава, 1947-

Jevrejska opština Pančevo 1870-2017 / Miroslava Kon Panić. - Pančevo:

Jevrejska opština "Pančevo", 2018 (Pančevo : Passage). 42- 43 str. : ilustr.; 21

cm

Tiraž 150. - Bibliografija: str. 40-41.

ISBN 978-86-88979-05-4

а) Јевреји - Панчево - 1870-2017

COBISS.SR-ID 267895820

